

§ 51. Часціцы *не, ні, іх* адрозненне

Часціца *не* надае адмоўнае значэнне ўсяму сказу, калі стаіць перад дзеясловам-выказнікам (*Я даўно не бачыў такой навальніцы*), ці асобным яго членам (*Пасля ён і пастараўся, каб мне жылося не гладка*).

344. Прачытайце выразна верш. Сфармулюйце яго асноўную думку. Вызначце, калі часціца *не* надае адмоўнае значэнне асобным словам, а калі — усяму сказу.

Гадзіннік мой — не сонца, што ў зеніце,
Гадзіннік мой — не сэрца, што ў грудзях.
Сваім дакладным часам на арбіце
Сама Зямля мой вымярае шлях.

Начы і дня адбіўшы чаргаванне,
На месцы не стаяць мацерыкі —
Па іх жывым і сонечным экране
Бягуць дарог і рэчак ручнікі.

Дыван вясны перацвітае ў лета,
Завяя лісцяў — у сняжынак пух;
Я не хачу, каб некалі ўсё гэта
Хаця б на момант свой спыніла рух.

Хай сэрца стане, сонца ў хмарах згіне,
А ты, Зямля, няспынным крокам кроч,
Не дай на той мне ўпасці палавіне,
Дзе дня не будзе, будзе толькі ноч.

А. Куляшоў.

- Назавіце злучнікі, ужытыя ў тэксце. Вызначце, што яны звязваюць.

Сказ мае сцвярджалны сэнс, калі ў ім дзве часціцы *не*, адна з якіх стаіць перад дзеясловам *магчы*, а другая — перад інфінітывам: *Я не магу не паехаць на экскурсію* (параўн.:

*Я павінен ехаць на экскурсію). Замест першага дзеяслова з **не** можа ўжывацца прыслоўе **нельга**: *Мне нельга не паехаць на экскурсію.**

Часціца **не** мае сцвярджалы сэнс і ў сказах пытална-клічнага тыпу: *Дзе ён толькі не быў! З кім не сустрэкаўся!* (Так, ён шмат дзе быў і з многімі сустрэкаўся).

345. Спішыце сказы, ставячы часціцу **не** спачатку перад першым, потым перад другім, а затым перад абодвума дзеясловамі. Вызначце сэнсавую ролю часціцы **не** ў кожным сказе.

1. Я магу адказаць на гэта пытанне.
2. Вы можаце напісаць мне.

Звярніце ўвагу!

Ужыванне дзвюх часціц **не** (двайное адмаўленне) робіць сцвярджанне больш выразным.

Часціца **ні**:

1) надае адмоўнае значэнне сказу без дзейніка (ужываецца звычайна пры дапаўненні ў родным склоне): 1. *Вакол ні кусціка.* 2. *У хаце ні смяцінкі;*

2) узмацняе адмаўленне, якое выражана часціцай **не** або словамі **няма**, **нельга**, **няможна**: 1. *Няма ні кусціка.* 2. *Не было ў хаце ні смяцінкі.* 3. *Нельга прысесці ні на хвіліну;*

3) узмацняе сцвярджанне і надае абагульняльнае значэнне адносным займеннікам і прыслоўям, якія падпарадкоўваюць адну частку складанага сказа другой (*хто ні, хто б ні; што ні, што б ні; дзе ні, дзе б ні; як ні, як бы ні; куды ні, куды б ні; адкуль ні, адкуль бы ні* і інш.): *Куды ні гляну, бачу знаёмых твары* (г. зн. *куды гляну*);

4) ужываецца ва ўстойлівых выразах са значэннем няпэўнасці: *ні тое ні сёе, ні рыба ні мяса* і інш.

346. Спішыце сказы. Устаўце прапушчаныя літары, пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Якое значэнне мае часціца **ні**?

1. Ні гуку наўкол, усюды маўклівыя ..окны. 2. Закруціла, замяло, у лес цяпер ні сце..кі. 3. Што б ні здарылася з намі, як бы ні пайшло далей наша жыцц..ё, давай дамовімся сустрака..а. 4. Не відаць было ні аген..чыка, не чуваць ні гуку. 5. Я жыву ў свец.., якім бы ён ні быў. 6. Устаўшы ні свет ні зара, я не знаходзіў сабе месца ад хвалява..я (*М. Стральцоў*).

347. Узмацніце сцвярдженне ў першай частцы сказа з дапамогай часціцы **ні**. Дакажыце, што ўжыванне часціцы **не** ў гэтых выказваннях будзе не да месца.

1. За што возьмецца, усё яму ўдаецца. 2. Куды пойдзе, усюды бачыць густы лес. 3. Хто быў на выстаўцы, усе хвалілі экспанаты. 4. Колькі рабілі, нічога не выходзіла.

Раскрыйце значэнне слова *экспанат*. Вызначце паходжанне гэтага слова (спрадвечнабеларускае ці запазычанае).

экспанат

348. Прачытайце схему. Раскажыце, як трэба адрозніваць часціцы **не** і **ні**.

349. Запішыце прыказкі, выбіраючы з дужак **не** ці **ні**, растлумачце іх ужыванне і напісанне.

У з о р р а з в а ж а н н я: 1. *Ён (не/ні) прасіў дапамогі.* — *Ён прасіў дапамогі?* — *Не.* Тут адмаўленне, таму трэба пісаць часціцу **не**. 2. *Што (не/ні) зробіць, усе смяюцца.* — *Зробіць?* — *Так.* Тут сцвярджэнне, таму трэба пісаць часціцу **ні**.

1. Што (не/ні) край, то свой звычай. 2. Што (не/ні) чуеш, тое вокам бачыш. 3. Сварка да добра (не/ні) давядзе. 4. Колькі ваду (не/ні) гатуй, усё вада будзе. 5. Рэшатам вады (не/ні) на-носіш. 6. Куды (не/ні) кінь — усюды клін.

Прачытайце сказы з часціцай **не** і без яе. Ці змянілася значэнне сказаў? Якую ролю выконвае ў іх часціца **не**?

Прачытайце сказы з часціцай **ні** і без яе. Ці змянілася асноўнае значэнне сказаў? Якую ролю выконвае ў іх часціца **ні**?

350. Прачытайце схему. Раскажыце, як адрозніваць спалучэнні **не што іншае, як (не хто іншы, як)** і **нішто іншае не (ніхто іншы не)**.

Адрознівай спалучэнні

Не што іншае, як...

Не хто іншы, як...

пішуцца, калі:

- сказ перадае сцвярджэнне;
- ёсць злучнік **як**;
- можна замяніць спалучэнне часціцамі **толькі, менавіта, іменна**

Нішто іншае не...

Ніхто іншы не...

пішуцца, калі:

- сказ перадае адмаўленне;
- няма злучніка **як**;
- нельга замяніць спалучэнне часціцамі **толькі, менавіта, іменна**

351. Карыстаючыся схемай, прааналізуйце сказы і дакажыце, што ў адным выпадку ў спалучэнні ўжываюцца адносныя займеннікі **хто (што)** з часціцай **не**, а ў другім — адмоўныя займеннікі **ніхто (нішто)** з прыстаўкай **ні**.

1. Гэта было не што іншае, як перавернутая лодка. 2. Нішто іншае не дапамагала яму. 3. Гэта быў не хто іншы, як сам камандзір. 4. Ніхто іншы ў класе не мог расказаць пра гэта так цікава.

352. Запішыце сказы, устаўляючы **не** ці **ні**. Часціцу **не** падкрэсліце, прыстаўку **ні-** абазначце.

1. (*Не/ні*)што іншае не турбавала хлопчыкаў. 2. Партрэт напісаў (*не/ні*)хто іншы, як Савіцкі. 3. Яны схільны былі думаць, што прычынай пажару з'яўляецца (*не/ні*)што іншае, як удар маланкі (*М. Лынькоў*). 4. Камандзір ведаў, што (*не/ні*)хто іншы не справіцца з гэтым рызыкаўным заданнем (*П. Макаль*).

§ 52. Правапіс *не (ня), ні* з рознымі часціцамі мовы (паўтарэнне)

Часціца **не** пішацца **асобна** са словамі.

Не (ня) пішацца **разам**, калі з'яўляецца часткай слова.

Не (ня) пішацца разам:	
1) калі слова не ўжываецца без не	<i>нянавісьць, няўмека; непахісны, няспынны; няўхільна, нездаровіцца; ненавідзець, непакоючыся</i>
2) у словах з прыстаўкай неда- , якія маюць значэнне непаўнаты	<i>недабачыць, недавыканаць; недаробка, недаацэнка</i>
3) калі не ўтварае новыя словы з супрацьлеглым значэннем, якія звычайна можна замяніць сінонімамі без не (ня)	<i>праўда — няпраўда (хлусня); вялікі — невялікі (малы); высока — невысока (нізка)</i>
4) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежных слоў	<i>ненанісанае пісьмо; непадкрэсленае слова</i>
5) у неазначальных займенніках і прыслоўях	<i>нешта, нехта; недзе, некалі</i>

Часціца не пішацца асобна:

1) калі ёсць або падразумяваецца супрацьпастаўленне	<i>не праўда, а хлусня; не шырокая рэчка, а вузкая</i>
2) з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі	<i>не чытай, не думай; не думуючы, не пішучы; сачыненне не напісана</i>
3) з поўнымі дзеепрыметнікамі пры наяўнасці залежных слоў або супрацьпастаўлення са злучнікамі <i>а</i>	<i>не жатае камбайнамі жыта; не закончаная, а толькі пачатая праца</i>
4) са словамі <i>варта, шкада, трэба, супраць</i>	<i>не варта, не шкада, не трэба, не супраць</i>
5) у складзе ўзмацняльных адмоўяў	<i>далёка не, зусім не, ніколькі не</i>

353. Прачытайце тэкст. Скажыце, за што дзякавалі адзін аднаму Францішак Багушэвіч і фурман.

Выпішыце словы з **не (ня)**, растлумачце іх правапіс.

Залатыя рублі

Выехалі на шлях. Ён нешырокі, толькі раз'ехацца двум стрэчным вазам, абапал абсаджаны дубамі. Ехалі па зялёным калідоры. Раз-пораз зрываліся з дубоў жалуды... Нямала іх валялася на дарозе, яны падалі, мокрыя, не абсохлыя ад расы, а гэта прыкмета блізкіх асенніх халадоў. Лісце на дубах яшчэ вісела моцна, не асыпалася і не пажоўкла. Сыпалася з ясеняў і ліп. Фурман* злавіў адзін такі ліст, падняў угору, паказваючы сваім седакам, а потым доўга любаваўся ім, круцячы ў пальцах.

— Прыгожа памірае дрэва, — сказаў фурман.

— Яно не памірае, а засынае на зіму, — паправіў фурмана Масальскі.

— Памірае. Яно кожны год памірае і вясной нараджаецца. А за смерць сваю лісцем, нібы залатымі рублямі, расплачваецца.

— Містыка, — сказаў, як секануў, Масальскі. — Прымітыўная містыка прасталюдзінаў.

— Залатымі рублямі расплачваецца за смерць сваю, — паўтарыў Багушэвіч і дакрануўся да пляча фурмана. — Дзякуй вам.

— І вам дзякуй, — не аглядваючыся, заківаў галавой фурман. Ясеневы ліст ён схаваў у кішэню (*Паводле В. Хомчанкі*).

354. Спішыце, выбіраючы з дужак **не** або **ня**. Абазначце прыстаўку **не-** (**ня-**), часціцу **не** падкрэсліце.

Вызначце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Зямлянкі^с былі пустыя, але відно было, што адну з іх пакінулі (*не/ня*) даўна, што тут (*не/ня*) хта жыў. У ёй яшчэ (*не/ня*) паспеў выветрыцца дух (*не/ня*) даўняга людскога прыстанішча. На нарах — свежая, (*не/ня*) перацёртая салома, ля парога — сухія дровы.

Ігнат і лейтэнант Галабурда стаялі за зямлянкай, ля сучкаватай елкі. Расла яна на (*не/ня*) вялікім грудку, з-пад якога выцякала крынічка, як вымыты ў пяску сподачак. Са сподачка вада адразу ішла пад снег, хаваючы ад (*не/ня*) вопытнага вока сваю жывую (*не/ня*) спакойную сілу^{сн} (*Паводле А. Кудрайца*).

● Прывядзіце прыклады слоў, у якіх не супадае колькасць літар і гукаў.

355. Выкарыстоўваючы таблицу, раскажыце пра напісанне **не** (**ня**) з рознымі часціцамі мовы.

Часціна мовы	Разам	Асобна
Назоўнік	<i>небарака</i>	<i>не згода, а сварка</i>
Прыметнік	<i>неабходны, нялёгкі (цяжкі)</i>	<i>не вясёлы, а хутчэй сумны</i>
Займеннік	<i>нейкі, некаторы</i>	<i>не з усімі</i>
Прыслоўе	<i>нямала (многа), некуды, неяк</i>	<i>не ціха, а гучна</i>

Часціна мовы	Разам	Асобна
Дзеяслоў	<i>непакоіцца, недаглядзець</i>	<i>не засеялі</i>
Дзеепрыметнік (форма дзеяслова)	<i>неадрамантаваная машына</i>	<i>не адрамантаваная меха- ніка машына; машына не адрамантавана</i>
Дзеепрыслоўе (форма дзеяслова)	<i>непакоючыся, недавыканаўшы</i>	<i>не думуючы</i>

Часціца **ні** пішацца **асобна** са словамі.

Ні пішацца **разам**:

1) у адмоўных займенніках (калі пасля **ні** няма прыназоўніка) і ў адмоўных прыслоўях: *ніхто, нішто, ніякі, нічый* (а л е: *ні ў кога, ні ў якой, ні ў чыйго*), *нідзе, ніколі, нікуды, ніколькі*;

2) у словах, якія без **ні** не ўжываюцца: *нікчэмны, нішчымніца, нішчымны, ніякавата*.

356. Утварыце ад прапанаваных слоў новыя з дапамогай прыставак **не-** і **ні-**. Запішыце пары слоў з гэтымі прыстаўкамі, пастаўце націскі.

У з о р: *некуды — нікуды*.

Хто, што, які, дзе, калі, як, колькі.

Растлумачце, калі пішацца **не**, а калі — **ні**.

Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца запісаныя вамі словы? Якое значэнне ім надаюць прыстаўкі **не-** і **ні-**?

357. Выпішыце спачатку сказы з займеннікамі, а потым — з прыслоўямі з прыстаўкай **ні-**. Якое значэнне яны маюць? Прыстаўку абазначце.

1. Ёсць праўда, якую мудрэц (*ні*)кому (*не*)адкрывае. 2. І гэта ўжо так звычайна для нас, што (*ні*)якая рэдактура* (*не*)заўважае падтэксту. 3. Я (*не*)забуду гэтага (*ні*)колі. 4. Цяпер, прыехаўшы з горада ў вёску, (*ні*)кога (*ні*)чым (*не*)здзівіш. 5. Дагэтуль (*ні*)як (*не*)магу разабрацца, успомніць — сон гэта ці ява... 6. (*Ні*)дзе так добра больш (*не*)думалася (*Я. Брыль*).

Вымаўляй: [н'а] здзівіш, [н'а] думалася.

Пішы: не здзівіш, не думалася.

358. Спішыце прыказкі, выбіраючы з дужак **не** або **ня**. Устаўце прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне **не** (**ня**) са словамі.

1. Новы венік першы раз (**не/ня**)чыста мяце. 2. Знайка па дарожцы бяжыць, а (**не/ня**)знайка на печы ляжыць. 3. Яблык (**не/ня**)далёка ад яблыні падае. 4. Вялікая шкода, што ў двары (**не/ня**)згода. 5. (**Не/ня**)смелага і (**не/ня**)умелага (**не/ня**)распазнаеш. 6. Пісаў пісака, а цяпер і сам (**не/ня**)прачытае, (**не/ня**)барака. 7. (**Не/ня**)дагледзіш вокам — заплаціш бокам.

• Разбярыце выдзеленыя словы па саставе. Чым у іх з'яўляецца **не** (**ня**)?

Вымаўляй: па даро[сц]ы, [н'ас']мелага.

Пішы: па дарожцы, нясмелага.

359. Абапіраючыся на схему, складзіце звязнае выказванне пра ўжыванне часціц **не** і **ні**.

Прааналізуйце будову сказаў пад лічбай 3. Зрабіце вывад пра напісанне часціц **не** і **ні** ў такіх выпадках.

360. Прачытайце, устаўляючы замест кропак часціцы **не** і **ні**, растлумачце іх напісанне. Спішыце сказы з часціцамі **не** і **ні**. Вызначце, якое значэнне часціцы надаюць сказам. Назавіце іншыя часціцы, якія ёсць у тэксце, і ахарактарызуйце іх сэнсава-стылістычную ролю.

Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кнігу. Можа, гэта была нават ... першая, але нейкая адна з першых, што засталася ў памяці аж да гэтага часу. Асабіста я памятаю, як, затаіўшы^м дыханне, забраўшыся недзе ў куток, прачытаў «Хан і яго сын» Максіма Горкага. Як і кожны чалавек, пасля гэтага я чытаў многа добрых і цікавых кніг, але ... адна ... можа ісці ў параўнанне з першай па сіле свайго ўражання.

Часта я думаю над гэтым: чаму ж так бывае? Вядома, першую ролю тут іграе, мабыць, дзіцячая ўспрымальнасць, фантазія. ... апошнюю ролю мае і тое, што змест кнігі адпавядае пэўнаму настрою. Але ў мяне няма ... кропелькі сумнення, што нават дзіцячы свет можа гарача ўспрымаць толькі тое, што закранае пачуцці^ф і выклікае хваляванні (*Я. Скрыган*).

Дакажыце, што тэкст адносіцца да публіцыстычнага стылю, ахарактарызуйце яго тып.

Сфармулюйце каратка тэзіс, які выказаны аўтарам у першых двух сказах.

Якія прыёмы выкарыстоўвае аўтар для доказу тэзіса? У чым праяўляецца асаблівасць аўтарскай манеры?

Да якога вываду прыходзіць аўтар?

Раскажыце пра кнігу, якая вас больш за ўсё ўразіла.

361. Складзіце з двух простых сказаў складаны, выкарыстоўваючы для сувязі спалучэнні з часціцамі. Сказы запішыце, падкрэсліце ў іх граматычныя асновы.

У з о р: Сонца паліла ўвесь дзень. У лесе стаяла прыемная прахалода. — Як ні паліла сонца ўвесь дзень, у лесе стаяла прыемная прахалода.

1. Білі ў дуб маланкі. Ён стаяў над кручай, горды і непахісны. 2. Пеця стараўся хутчэй закончыць працу. Справы ў яго не ладзіліся. 3. Хацела маці дапамагчы сыну. Той упарта адмаўляўся.